

Essay – Gorm Harste

Krisesammenhænge og meningssammenhænge – Ukrainekrigen og krigens sociologi

Verdenssamfundet er i krise. Ikke mindst som sammenhængende verden, og som det Max Weber kaldte meningssammenhæng. Faktisk er der flere omfattende kriser oven i den Ukrainekrise, der er temaet for nærværende artikel. Hertil kommer den omfattende krise med orienteringen i rådvildheden, der omfatter alle disse krisers egne 'omfangslogikker' – for nu at udtrykke det med den hedengangne århusianske mestertænkner Hans-Jørgens Schanz' lige så hedengangne marxistiske kapitallogik.

Med Thomas Piketty kan vi oplyses om skævvridningen i økonomisk ulighed, ikke blot i de enkelte delsamfund, det amerikanske, det britiske, det russiske, det kinesiske, det europæiske og sågar det danske eller århusianske, og vi kan følge generationsforvridningerne. Størst er unægtelig den forskel, der er skabt, ved at verdens subproletariat er eksporteret til Afrika samt favelerne i Sydamerika og Indien – mens Kina ikke at forglemme har løftet sig op og ud af den forvrængning. Diverse økologiske kriser fra klimakrise til biodiversitetskrise, plastikkrise osv. sætter hver især deres 'tipping points' ind i krisekarussellen. Pandemikrisen er en konsekvens af nedskåret biodiversitet og følges formodentlig op af kommende pandemier. Vi ser politiske kriser, når de politiske systemer ikke kan håndtere skævvridningerne adækvat svarende til de koblinger, som massemediernes realitet indfanger dem i med deres algoritmer på nye sociale medier. USA synes på randen af et frit fald i det, som allerede for årtier siden kaldtes 'the irony of democracy'. Og nu har vi så fået krigens krise oveni, som var verdenskrigene ikke afsluttede. Vi er fanget ind i den hundredårskrig, der fulgte meningssammenbruddet i 1914. I værste fald kan den krise gøre alle andre kriser ligegyldige. I flere omgange har Putin og Medvedev truet med dette værste fald. Som om Rusland blev angrebet. Tilsyneladende har Putins kreds under pandemiens nedlukninger ikke kunnet ladet sig rådgive i direkte samtale med de, der skal magte de militære realiteter. Gennemtænkning og rekonstruktion af alle de (u)sammenhænge er krævende og måske lidelsesfuld for læseren, men ulige lettere end at befinde sig i skyttegrave eller som flygtning på isnende landeveje.

Ukrainekrigen i forlængelse af verdenskrigene

Det virkelige paradoks er, at Rusland i stort mål angriber, torturerer og voldtager de borgere, som landet hævder er russiske. Det gælder endda ikke blot ukrainske borgere, men også russiske soldater, der udsættes for ukrainernes brug af amerikanske våbensystemer. De første otte måneder af krigen dræbtes formodentlig mindst tre gange flere russiske soldater, end de femten tusinde USSR mistede i den otte år lange krig i Afghanistan (1979-1989), som sled supermagten op og tog livet af ti procent af den afghanske befolkning. Med en til gengæld uafgrænset socialpsykologisk dybde trængte den hviderussiske nobelpristager Svetlana Aleksijevitjs litterære interviews ind i de traumatiseringer, der har præget Sovjetunionens befolkninger lige siden Anden Verdenskrig. Læren er frygtelig. Den bekræftes ikke mindst af nogle af de vægtigste udlægninger af 'Den Store Fædrelandskrigs' historiske sociologi skrevet af den russiske historiker Boris Sokolov og af tysk-australieren Mark Edele.

Befolkningerne var så langt mere beskadigede af den nyere europæiske trediveårskrig fra 1914-1945, at den ikke blot varede til 1949, men også prægede hele det sovjetiske samfund og dets elite, de 'siloviki' som omgærder Vladimir Putin, der selv synes at lide af 2. generations PTSD (Post-Traumatization-Stress-Disorder). Sokolov har i flere statistiske analyser vist, at USSR mistede omkring 43-44 millioner mennesker under Anden Verdenskrig og ikke 'blot' som i de hidtil forhandlede (vedtagne) politiske opgørelser 20 millioner (Krustjov) eller 27 millioner (Gorbatjov). Edele viste dertil, at stalinismens ledelse af krigen netop var så desperat dårligt organiseret, at omkostningerne og volden blev allestedsnærværende og fortsatte ind i de mange veteraners og pårørendes håbløse genoprettelse af liv i meningssammenbruddet under den tykke fernis af lykkeligt tildækket håbløshed.

Men hvordan kan vi se på Ukraine krisen sociologisk? Ja, et første blik er, at den fortrænger den nødvendige opmærksomhed på de økologiske kriser, der på deres side kan føre til klimakrige med gigantiske flygtningestrømme, vand- og sultkatastrofer, der overhaler selv koncentrationslejrenes folkedrab.

Ukrainekrisens samfundsteoretiske konfliktpotentialer

De sikkerheds- og klimapolitiske situationer kræver tænkning. Og dermed tvivl. 'Debatten' mellem den navnkundige samfundsfilosof Jürgen Habermas og post-kommunisten Slavoj Žižek opfordrer til tvivl, tænkning og samtale. Hartmut Rosa synes at følge Habermas. Žižek vil gå planken ud i militære opgør med Putins diktatur, mens Habermas prædiker eftertankens mådehold og diplomati. Enhver samfundstænkner gør sig ikke blot tanker, men tvinges ud i analyser. Andre vinkler er mulige, som i tidsskriftet RÆSONs fremragen-

de forårsnummer for 2022, hvor danske sikkerhedsforskere prøver at finde vej. Her anvender de fleste den klassiske modsætning mellem realisme og idealisme, måske bedst udtrykt ved Lars Erslev Andersens genopfriskning af Samuel Huntingtons berømte pointering af, at civilisationernes sammenstød og uorden – eller mellem Rusland og Vesten – netop kun foregår, hvis ikke netværket af internationale institutioner får plads og lov til at udvikle sig. 'Krige skaber stater', har Charles Tilly hævdet. Dertil kommer, at krige skaber og forvrider samfundet.

Enhver krig skaber et ustyrligt system

I forsøg på at finde vej i denne vildrede har jeg selv skrevet et par tunge sociologiske afhandlinger. Den første, fra 2016, handlede om "Kritik af Krigens Fornuft" og redegjorde for, hvordan strategier om kriges politisk ustyrlige systemer har udviklet sig siden korstogene. I den første følger den centrale pointe teorien om selv-referentielle systemer. Vi har i påfaldende grad været vidner til den i Ruslands Ukrainekrig, nemlig en krig om, hvad der er krig, og hvad der ikke er. Putin har i sin propaganda fortalt, at der blot var tale om en slags indenrigspolitisk 'militær ekspedition'. Imidlertid blev det åbenbart for den russiske befolkning, at september måneds mobilisering af 300.000 soldater vidnede om en desperat krig for opretholdelsen af Ruslands imperiale drømme og om undgåelse af et efterfølgende kollaps. I bedste fald kunne krig blot defineres analytisk som et udenrigspolitisk foretagende, mens opgøret med Ukraine drejede sig om indenrigspolitisk adskillelse. Sådanne såkaldte secessionskrige har rod i den amerikanske præsident Woodrow Wilsons doktrin om selvbestemmelse som det centrale punkt i Versaillesfreden. Hans udenrigsminister Robert Lansing kritiserede den allerede i 1918:

"Når præsidenten taler om 'selvbestemmelse', hvilken enhed tænker han så på? Mener han en race, et territorielt område eller et samfund? Uden en specifik, håndterbar enhed er en praktisk anvendelse af dette princip farlig for fred og stabilitet (...) Udsagnet er simpelthen fyldt med dynamit. Det vil vække håb, som aldrig kan realiseres. Det vil, frygter jeg, koste tusindvis af liv. Til sidst vil det ende med at blive mis-krediteret og kaldt drømmen om en idealist, der ikke kunne se farerne, før det var for sent at kontrollere dem, der vil forsøge at føre princippet ud i livet. Hvilken ulykke, at denne sætning nogensinde er blevet udtalt! Hvilken elendighed vil den ikke få skylden for!"

Balkankrigene og Mellemøstens krige er gode eksempler. Dertil ses netop i Rusland den interne frygt for uophørlige udskillelseskrige efter et årti i 1990'erne med 25 enheder, der udskiltes fra det sovjetiske imperium. Spørgs-

målet er derfor, hvilke principper der må lægges til grund for politisk autonomi i det moderne verdenssamfund. Ruslands nuværende post-imperiale krise ligger i forlængelse af de krigsdiktaturer, der blev skabt med både verdenskrigene og med den russiske borgerkrig samt yderligere den russiske gennemførelse af et ukrainsk Holodomor med op mod syv millioner omkomne. Det kaldes den sultkatastrofe, hvor Rusland under Stalins diktatur tog fødevareproduktionen i spisekammeret, som var og er Ukraine. Krigenes og folkedrabenes traumatiseringer satte sine spor gennem generationerne. Frem for alt har det gennem mere end hundrede år været krigen, der skabte samfundets mangel på meningssammenhæng.

Den anden afhandling vedrører følgelig meningssammenhængenes kommunikation. Den udkom på New York-forlaget Columbia University Press i efteråret 2021 og handler om læren fra den tyske debat mellem de to væsentligste tyske samfundstænkere siden verdenskrigene, Jürgen Habermas og Niklas Luhmann. "De-bat" kommer netop fra fransk "de-battre", som betyder stop med at slås. Hvordan er samarbejde, diplomati og dialog ifølge Habermas altså mulig i et verdenssamfund, hvor risiciene er, at systemer ikke taler sammen, men som Luhmann pointerer kommunikerer inden for hver deres funktionelt differentierede meningssystem? Det tyske samfund måtte efter 1945 lære at kommunikere på ny, trods det enorme meningssammenbrud, nazismen havde påført både Tyskland og verden. Det krævede en helt grundlæggende rekonstruktion af, hvad der kan forstås ved meningssammenhæng og kommunikationen om dem. Tyskerne skulle så at sige lære at tale meningsfuldt igen. Hvis krisesammenhænge er så omfattende, som ovenfor antydnet, kan vi – og ikke blot russerne – måske lære af denne tyske debat.

RÆSON-artiklerne vidner netop om, at der er uorden i synkroniseringen af de tidshorisonter og tidsbindinger forskellige stater opererer med, såvel som forskellige af samfundets funktionssystemer. Ja, Habermas gør endda opmærksom på forskellen mellem generationserfaringer. Han er selv 93 år gammel. Kansler Olaf Scholz er fra først i 1950'erne, og den tyske populære udenrigsminister Annalena Baerbock er født i 1980. Hvordan kan unge og gamle, højt- og lavtuddannede, by- og landboere tale sammen? Og der er langt ud på landet i Rusland! Verdens- og meningssammenhængen udgør ikke nogen gennemkontrolleret synkroniseret helhed. Fremfor alt udgør krig et ukontrollerbart system.

At 'vinde' er at vinde freden fremfor at vælge krigen

Alligevel fik Putin, traditionen tro, afholdt den berømte sejrsmarch på Den Røde Plads den 9. maj 2022. Men den afspejlede et forældet syn på, at krigen kan styres politisk, som var det stadig Napoleons visioner, der lineært og instrumentelt kunne planlægge den gennem et militært bureaukrati. Netop

derfor blev Donbas-områdets omfattende sværindustri til kernen i den fortælling, der nu imidlertid mere handler om satellitters synkronisering af missiler og deres 'system-of-systems'.

I samfundsvidenskaberne kunne det være fagligheden om realisme og idealisme i international politik og internationale relationer, der skulle fortolke meningssammenbruddet bag konflikterne. Den tilgang vil jeg dog hævde er utilstrækkelig.

En anden, men parallel type tilgang end realisme/idealisme foreslås af de velkendte store sociologer. Som bekendt hævdede Karl Marx i midten af 1800-tallet, at det var de økonomiske systemer, der var afgørende "i sidste instans". Heroverfor påpegede franskmanden Émile Durkheim i 1893, at samarbejds muligheder i det arbejdsdelte samfund var afgørende – en fredelig og diplomatisk vinkel. Tyskeren Max Weber redegjorde dog for risiciene i, at en instrumentel bureaukratisk rationalisering ville overdøve værdiernes rationalisering – ikke mindst militært, hvilket han så med den "isnende fremtid", der ville udvikle sig med verdenskrige, herunder den kolde krig.

I efterkrigstiden kunne de franske magtkritikere Pierre Bourdieu og Michel Foucault opstille scenarier, hvor magt magtede at tage teten. Bourdieu hævdede som Weber, at magtens interesser i at opretholde hierarkier fortsat gjorde sig gældende som i adelssamfundet. Foucault derimod, at det er magtens diskurser, som har gjort, at "politik er fortsættelsen af krig men med andre midler". Politik kan altså ikke styre krig. Men krigene præger velfærdsstaterne.

En lignende vinkel ses i den tyske systemteoretiker Niklas Luhmanns mange analyser. Dem har jeg selv brugt til at kritisere krigsmagtens selvskabende systemer, blandt andet for at indkredse forståelse for konflikten mellem tidshorisonter. Dog har Luhmann, Habermas, Foucault og Bourdieu, der alle var store børn under nazismens herredømme ikke selv kunnet påtage sig at gennemlyse den oplysning, krigen havde brug for. Krigens magt tager magt over såvel sjælene som det politiske, der altid har vist sig afmægtig over for krigenes fulde magt. Fx koster krige altid umådeligt meget mere, end nogen politik nogensinde har kunnet planlægge og legitimere. Her trækker jeg på en endnu ældre tysker, krigssociologen over dem alle, Carl von Clausewitz, der var direktør for krigsakademiet i Berlin i tiden efter Napoleonskrigene. Det var ham, der havde skrevet, at "krig er fortsættelsen af politik med andre midler". Pointen ligger, som Foucault rigtigt så, i "andre midler". Krigens virkelighed kan ikke planlægges. Krig skaber et ustyrligt system med omkostninger og lidelser hinsides fatteevnen.

Det er netop, hvad Habermas henviser til i sin nylige kommentar om Ukraine-krigen. Vi kan ikke tænke en apokalyptisk atomkrig. Vores dømmekraft ville blive totalt ødelagt. Både Gud og Djævelen ville uddø i et sådant Ragnarok. Så hvordan kan vi forstå Putins trusler om Ragnarok som andet end en magtelites strategisk listige eller måske gale forblændelser? Ruslands krig er i

virkeligheden en forlængelse af verdenskrigenes lidelser – og ikke som Putin ellers vil propagandere og håbe, af deres romantik, mening og ære. Uden at trække på fjernterapeutisk diagnosticering af de russiske ledere er det dog væsentligt at se Putin (og hans nærmeste kreds) som opvokset i Leningrad/St. Petersburg, der vel er krigshistoriens mest lemlæstede by med flere omkomne under Anden Verdenskrig end USA, Storbritannien og Frankrig tilsammen. Det kræver sociologi og socialpsykologi at forstå eftervirkningerne af den traumatisering, og det er dem, vi ser i Putins Ukrainekrig. Han vil som udtrykt i sin tale den 9. maj 2022 genoprette respekten for det meningsfortrængende russiske imperium. Hverken Rusland eller Ukraine kan tilgive den part, som de har gjort uret. Titusindvis af ukrainere havde i 1941 meldt sig til SS og til Wehrmacht i forsøget på at få del i tysk Wohlfahrt eller for blot at overleve sultedøden som krigsfanger.

Habermas har med vanlig diplomatisk tæft givetvis ret i, at dilemmaet er, at Putin ikke må tabe; men at Ukraine heller ikke må. Det dilemma forstærkes utvivlsomt af det amerikanske irriterende praleri af at ville "vinde krigen", vinde slagene i det der stadig mere udvikler sig til en stedfortræderkrig mellem de to klassiske supermagter, at have Gud på sin side og af at kunne producere uendeligt mange flere våben og belastninger, end modparten kan finansiere og tåle. Putin sidder med sin definitionsmagt af koldkrigssceneriet med fingeren på den røde knap. Som efterhånden bekendt kan USA imidlertid ikke vinde krige. Landet har tabt alle krige siden 1945, mens det var i Sovjetunionen, at Nazityskland mistede 85 procent af sine soldater, uden at det dog i Europa og USA blev Sovjet, der høstede æren for det på anden vis end at få ret til at besætte Østeuropa. I Vesten vandt Sovjetunionen aldrig den anerkendelse og respekt, som Putin higer efter.

USA har urene, men Kina har tiden, kan man sige med en slet skjult omskrivning af udtalelser fra Vietnamkrigen og Afghanistankrigen. Aktuelt støtter USA Ukraines militære logistik; mens Tyskland som følge af en negligeret og forsinket krigsgæld utvivlsomt på længere sigt kommer til at finansiere og organisere Ukraines genopbygning.

Sociologernes analyser ser efterkrigstidens miskendelser som et "meningssammenbrud", hvis mening samfundet selv må forsøge at genoprette – i kontakt med fortiden og i en forpligtelse over for fremtiden. Det sker imidlertid ikke på amerikanske præmisser. De europæiske er anderledes. Problemet, som langt fra altid er nordeuropæere og specielt ikke skandinaver bevidst, er, at amerikaniseringen udsletter den historiske tænkning. USA hviler på retten til at besætte Irak, og indianernes land, uden at have folkeretten på sin side. Derfor kan USA altid støtte Israels (gen)besættelse af "Kanaans land", selv om jøderne ifølge Det Gamle Testamente kom fra det nordlige Mesopotamien (nordlige Irak), henholdsvis Egypten. Dermed er det paradoksalt nok USA's af Anthony Blair og Anders Fogh Rasmussen støttede ulovlige invasion af Irak i 2003, der gav grønt lys for Putins siden 2007 (Münchentalen) begyn-

dende planlægning af den lige så ulovlige og voldelige Ukraineinvasion. Det var antageligvis for at vælte USA's renommé som verdensmagt af pinden, at Putins Rusland i Syriens borgerkrig støttede Al-Assads shiamuslimske diktatur på et tidspunkt, hvor USA var begyndt at slikke de finansielle og moralske sår fra Irak- og Afghanistankrigenes igangværende nederlag – for eksempel netop efter en statistisk erkendelse i 2012 af, at 8.000 amerikanske krigsveteraner årligt begik selvmord.

Her synes europæerne faktisk at have den lange historie tilfælles med Kinas 2500 årige historiefortælling. Det er ikke tilfældigt, at de nævnte sociologer næsten alle går over to tusind år tilbage for at kunne analysere, hvordan det moderne samfund og dets forståelsesformer er opstået.

Læren er, at vi må lære at tænke selv og tænke selvstændigt, såvel uafhængigt af amerikanerne som af Ruslands lære fra den ortodokse kristendom og de herfra overtagne almægtige evighedsdrømme bag zarstyrets forlængelse i Lenins, Stalins og Putins diktaturer. For Luhmann og Habermas er pointen imidlertid, at magt i et komplekst moderne samfund kun kan styre grundet magtdeling. Magt må uddelegere og i bedste fald kontrollere afkaldet på kontrol. Læren fra Tyskland og opgøret med en mytologisk belastet fortid har taget tyskerne lang tid at lære og er senest udfordret af den ekstremt højredrejede konspiratoriske Reichsbürgerbewegung. Moderne stater må indstille sig på at indrette sig efter magtdelingens præmisser. Det gælder også folkeretligt. Suverænitet og selvbestemmelse magtes kun på betingelse af sambestemmelse. Territoriale grænser bestemmes ikke enerådigt, men i fællesskab, folkeretligt. Dem på den anden side må være med. Retssociologen Hans Kelsen har beskrevet denne folkeretlige betingelse allerede i 1934.

'Vergangenheitsbewältigung' i verdenssamfundet

I rum og tid må sociologien tænke lige så bredt som de nævnte sociologer, både historisk og globalt. Sociologien blev præget af, at samfundet blev analyseret ud fra det såkaldte 'fredelige 19. århundrede' fra tiden mellem Napoleonskrigene til Første Verdenskrig. I Afrika og Asien var det århundrede på ingen måde fredeligt, den kinesiske Taiping-borgerkrig kostede formodentlig op mod 20 millioner mennesker livet. Europa skummede fløden, men Afrika koloniseredes, og millioner af afrikanerne blev fragtet som slaver til det dermed berigede Nordamerika, som nedslagtede millioner af indianere. Alt det blev noget nær overset i verdenskrigene til og med den kolde krig. Men ikke mindst den amerikansk orienterede forkortelse eller rettere fortrængning af historien glemte, at fortid ikke blot er glemt i nutiden, men er en beslutningspræmis for fremtiden. Den situation verdenssamfundet og dets meningssammenhænge lever i, er langt længere end den amerikanske udgave af nutiden. De russiske traumer hænger ved og kræver et omfattende diplomatiseren-

de selvopgør på begge sider af Dnepr-floden. Tyskerne kalder det opgør for 'Vergangenheitsbewältigung' – fortidsbearbejdning. Det er derfor, vi ikke kan bruge den amerikaniserede forskning i korrelationskoefficienter til at forstå livssammenhængenes meningshorisonter. Koblingerne mellem ulighedskrisen, klimakrisen, pandemikrisen, de politiske kriser og Ukrainekrigen lærer forhåbentlig samfundsforskningen at vågne op fra sin selvpåførte tornerose-søvn.

Referencer

- Belton, Cathrine (2020). *Putin's People*, New York: Farrar.
- Edele, Mark (2021). *Stalinism at War*, Oxford University Press.
- Edele, Mark (2008). *Soviet veterans of the Second World War a popular movement in an authoritarian society 1941-1991*. Oxford University Press.
- Harste, Gorm (2016). *Kritik af Krigens Fornuft*, Aarhus Universitetsforlag.
- Harste, Gorm (2021). *The Habermas – Luhmann Debate*, Columbia University Press
- Sokolov, Boris (med Richard Harrison) (2020). *Myths and Legends of the Eastern Front: Reassessing the Great Patriotic War*, London: Pen & Sword. The 2019 Danish national election: greener attitudes among younger voters, but also a climate and environment election across all age groups